

ІНВАЛІДНІСТЬ ТА ВІЙНА:

Аналітичний звіт за результатами дослідження

Співфінансується
Європейським Союзом

Європейський Союз

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Співфінансується
та впроваджується
Радою Європи

**FIGHT
FOR
RIGHT**

ІНВАЛІДНІСТЬ ТА ВІЙНА:

Аналітичний звіт за
результатами дослідження

Видання українською мовою:
ІНВАЛІДНІСТЬ ТА ВІЙНА:
Аналітичний звіт за результатами дослідження

Видання англійською мовою:
DISABILITY AND WAR:
Analytical report on the results of research

Авторка:
кандидатка соціологічних наук
Ганна Заремба-Косович

Редакторка:
Наталя Шевчук

Дослідження та підготовка аналітичного звіту здійснені ГО «Боротьба за права» як частина гранту «Від дискримінації до інклюзії: просування права на працю для всіх людей з інвалідністю в Україні» наданого проєктом «Посилення доступу до правосуддя через несудові механізми правового захисту для потерпілих від дискримінації, злочинів на ґрунті ненависті та мови ворожнечі у країнах Східного партнерства», що фінансується Європейським Союзом і Радою Європи та впроваджується Радою Європи в межах їхнього Партнерства заради належного врядування II 2019-2022. Викладені в цьому документі думки жодним чином не можуть розглядатися як такі, що відображають офіційну позицію будь-якої сторони.

Жодна частина цього тексту не може бути відтворена в будь-якій формі або будь-якими засобами, електронними чи механічними без письмового дозволу або посилання на першоджерело.

Ця публікація не була відредагована редакційним відділом Ради Європи для виправлення друкарських і граматичних помилок.

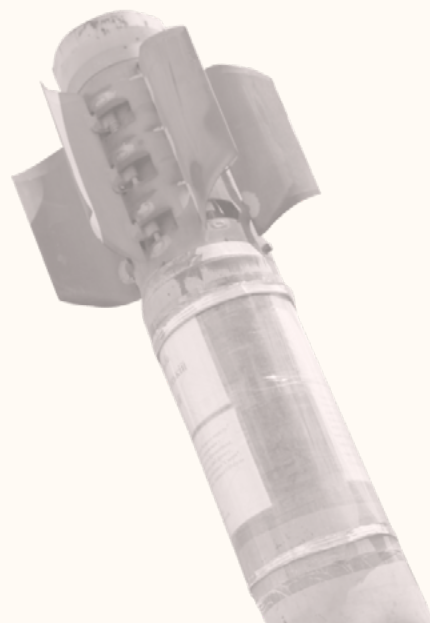
Фото:
© Pinterest, Photo.unian.ua, Pexels,
Юрій Степанець

© Громадська організація людей з інвалідністю
«Fight For Right/Боротьба за права», 2022

Більше про діяльність Fight For Right/
Боротьба за права:
<https://ffr.org.ua>

ЗМІСТ

● Вступ. Інвалідність та війна: питання для вивчення	6
● Методологія дослідження	9
● Знайомство з учасниками та учасницями дослідження	10
● Досвід «Жертви війни»	14
Темпоральність агресії Росії проти України	14
Перші особисті реакції на початку агресії Російської Федерації проти України	16
● Досвід «Рятування від війни»	20
Ті, хто залишилися вдома	20
Ті, хто стали ВПО	25
Ті, хто виїхали за кордон	30
● Досвід «Діяча / діячки»	38
● Висновки	41

Вступ. Інвалідність та війна: питання для вивчення

13 грудня 2006 року Генеральна Асамблея ООН прийняла текст [Конвенції про права осіб з інвалідністю](#), який трохи пізніше було відкрито для підписання державам. Україна також підписала та у 2009 році ратифікувала цей документ, а отже взяла на себе ряд зобов'язань.

У [Стратегії Ради Європи з питань інвалідності на 2017-2023](#) визначено пріоритетні напрямки з орієнтацією на пріоритет дотримання прав людини. Відтак, дані напрямки ґрунтуються на [Європейській конвенції з прав людини](#) та інших стандартах Ради Європи. Кожен з них також пов'язаний з відповідними статтями Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, що спрямовані на її реалізацію на практиці.

Згідно з Конвенцією, кожна людина з інвалідністю має право на життя, свободу, безпеку, свободу від катувань, насильства, експлуатації та наруги¹.

Крім того, держава повинна «відповідно до своїх зобов'язань за міжнародним правом, зокрема міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом з прав людини, усіх необхідних заходів для забезпечення захисту й безпеки осіб з інвалідністю у ситуаціях ризику, зокрема в збройних конфліктах, надзвичайних гуманітарних ситуаціях та під час стихійних лих».

Також серед пріоритетів Стратегії Ради Європи, зокрема, свобода від експлуатації, насильства та жорстокого поводження.

Тим часом щороку у світі відбувається кілька десятків збройних конфліктів², частина людей з інвалідністю зустрічаються з усіма викликами війни особисто. Крім цього, люди з інвалідністю є значно уразливішими щодо наслідків війни, ніж люди, які не мають інвалідності³.

1. Детальніше з текстом Конвенції про права осіб з інвалідністю можна ознайомитися [тут](#).

2. Статистичні дані доступні на [Uppsala Conflict Data Program](#).

3. Grove S., Grove N., Myerscough T. (2010) Intellectual Disability and War: Issues for Consideration. *Journal on Developmental Disabilities*, V.16 N.1, p. 85-93.

Дослідження досвідів людей з інвалідністю у час воєн є поодинокими та фрагментарними. Найбільше таких досліджень стосуються вивчення досвідів людей інвалідністю або людей, які отримали інвалідність у час війни саме як жертв. Наприклад, дослідження політики щодо людей з інвалідністю в Німеччині під час Другої світової війни⁴, неспроможності соціальної політики та соціального забезпечення щодо потреб людей з інвалідністю під час воєн в Афганістані⁵, Іраку⁶, Косово*⁷ та інших.

Існує низка досліджень, які стосуються вивчення аспектів воєнного та повоєнного життя ветеранів різних воєн. А саме: як вони отримали інвалідність, як переживають отримання інвалідності та адаптуються до цього, зокрема як змінюється їхня гендерна ідентичність опісля інвалідності, які існують соціальні політики щодо цієї категорії людей.

Дослідження інвалідності та війни, яку Росія веде проти України, якраз розпочалося з вивчення досвідів ветеранів та ветеранок антитерористичної операції, що почалася навесні 2014 року.

Найбільше уваги у цих дослідженнях приділено визначенню порушень у ментальному здоров'ї внаслідок воєнних дій^{8;9} та особливостям соціальної адаптації у цивільному житті (зокрема, проведено кілька досліджень про особливості працевлаштування)¹⁰.

Новим етапом для актуалізації досліджень стала агресія Росії проти України на світанку 24 лютого 2022 року.

Згідно з даними Управління Головного комісара ООН з прав людини з 24 лютого по 31 травня 2022 року, внаслідок агресії Російської Федерації проти України, постраждали 9029 цивільних українців¹¹. Щонайменше 4113 осіб загинули та 4916 людей зазнали поранень.

* Це позначення не стосується позицій щодо статусу і відповідає [резолуції Ради безпеки ООН № 1244](#) та постанові Міжнародного суду щодо [Декларації про незалежність Косово](#).

4. Thomson, M. (2010). Disability, Psychiatry and Eugenics. The Oxford Handbook of the History of Eugenics, 116-133.
5. Miles, M. (1990). Disability and Afghan reconstruction: Some policy issues. Disability and Society, 5(3), 257-267.
6. Popal, G. R. (2000). Impact of sanctions on the population of Iraq. Eastern Mediterranean Health Journal 6(4), 791-795.
7. Jones, L., Rrustemi, A., Shahini, M., & Uka A. (2003). Mental health services for war-affected children: Report of a survey in Kosovo. The British Journal of Psychiatry, 183, 540-546.
8. Steblyuk, V. (2022). [Problems of medical support and medical and psychological rehabilitation of ATO/JFO veterans. Health of Society](#), 10(5), 151–154.
9. Лукомська С. О., Задорожний С. В., Кульчицький Е. М. [Психологічна допомога учасникам АТО в системі реабілітаційного відділення госпіталю для ветеранів війни](#). Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ), КЗ Черкаський обласний госпіталь для ветеранів війни Черкаської обласної ради (м. Черкаси).
10. Дарієвська С., Марценюк Т. [Досвід працевлаштування людей з інвалідністю в Україні \(на прикладі ветеранів Антитерористичної операції\)](#). Наукові записки НаУКМА. Соціологія. Том 3 (2020).
11. [Ukraine: civilian casualty update 31 May 2022](#). Office of the High Commissioner of United Nations Human Rights.

Понад п'ять мільйонів українців та українок стали біженцями/-ками у країнах Європи¹². Найбільше з них виїхали в Польщу, Німеччину, Чехію, Туреччину, Італію, Іспанію.

До агресії Російської Федерації проти України трохи більше 6% українців та українок мали інвалідність¹³.

Зараз ця цифра зростає. Вразливість людей з інвалідністю у час війни також зростає через недоступність інформації, укриттів, необхідність сторонньої допомоги та низки інших причин.

Цим дослідженням хочеться відкрити дискусію про досвіди людей з інвалідністю під час агресії Росії проти України, дещо розширивши наративи представлення таких досвідів.

Аналіз отриманих емпіричних даних показав, що українці та українки з інвалідністю у час війни мають кілька досвідів водночас: жертви, тих, хто рятується, та активних учасників/-ць воєнних подій.

12. [Ukraine Refugee Situation. Office of the High Commissioner of United Nations for Refugees.](#)

13. [Соціальний захист населення України у 2020 році.](#) Державна служба статистики України. Статистичний збірник. Київ, 2021. – 121 с.

Методологія дослідження

Протягом 11-24 травня 2022 року команда громадської організації «Боротьба за права» провела дослідження досвідів людей з інвалідністю під час агресії Росії проти України.

Метою дослідження було вивчення повсякденних досвідів людей з різною інвалідністю протягом повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Методом дослідження було обране напівструктуроване соціологічне інтерв'ю. Воно складалося з кількох блоків: «Знайомство», «Початок агресії Росії проти України», «Підготовка до можливої агресії Росії проти України», «Адаптація до умов війни», «Адаптація на новому місці» (у разі біженства), «Працевлаштування: тоді і зараз», «Інвалідність та війна», «Гендер і війна», «Стратегії на майбутнє».

Інтерв'ю проводилися офлайн – у Львові та Львівській області – та онлайн. Запис відбувався в залежності від безпекової ситуації. Ми записали 15 інтерв'ю. 5 інтерв'ю записано офлайн та 10 інтерв'ю – онлайн.

Відбір учасників та учасниць був проведений за кількома критеріями:

- тип інвалідності (опорно-рухова, психо-соціальна, інтелектуальна, порушення зору, порушення слуху);
- гендер (чоловіки та жінки);
- переміщення (залишилися вдома, ВПО, виїхали за кордон).

Інтерв'ю записувалися з тими учасниками та учасницями, з якими команда мала особистий контакт протягом певного часу. На запис запрошували лише тих, котрі перебували та почувалися у безпеці, і мали бажання розповісти про свій досвід.

Всім учасниками та учасницями дослідження ми гарантуємо анонімність та конфіденційність. Це закріплено в інформованій згоді, яку вони підписували. Інформовані згоди зберігаються в архіві ГО «Боротьба за права».

Зібрані емпіричні дані були проаналізовані завдяки контент-аналізу.

Знайомство з учасниками та учасницями дослідження

УЧАСНИЦЯ 1 – жінка, 31 рік, проживала у Харкові, ВПО, має опорно-рухову інвалідність:

“ Народилася в Луганській області, місто Красний Луч. Потім приїхала на навчання до Харкова. Там знайшла роботу та залишилася жити. Працювала у центрах «Інваспорт» і «Спорт для всіх». Брала участь у чемпіонаті України з армреслінгу (боротьба на руках).

УЧАСНИК 2 – чоловік, 41 рік, проживав у Маріуполі, ВПО, має опорно-рухову інвалідність:

“ Я з Маріуполя. А саме із селища міського типу Старий Крим, яке знаходиться на околиці міста. Я одружений, маю дитину. Займаюся громадською діяльністю, я – активіст. І люблю подорожувати.

УЧАСНИЦЯ 3 – жінка, 30 років, проживає у Львові, була ВПО, має інтелектуальну інвалідність:

“ Я живу з мамою і братом. Зараз безробітна. Дома сиджу. Колись я вишивала ікони бісером, картини різні. Зараз трошки люблю в'язати.

УЧАСНИК 4 – чоловік, 32 роки, проживав у Запоріжжі, виїхав до Швейцарії, має порушення слуху:

“ Я народився у Донецьку, але потім жив у багатьох інших містах України. І лише той рік вперше в житті потрапив до Польщі. Я був спершу в Польщі, а зараз я поїхав до Швейцарії... Я слухо-протезований, я користуюся слуховим апаратом, і я це роблю від семирічного віку. Я намагався навчатися. Мені не вдалося здобути вищу освіту. Я мав три спроби це зробити... Я змінив дуже багато різних робіт. Я три роки працював у МакДональдзі. Я працював на будові. Я працював касиром у супермаркеті. Я був продавцем-консультантом. Я був кур'єром. Я трохи працював у журналістиці, писав матеріали. Я трохи перекладав. І останній період мого життя в Україні – це були якісь хаотичні спроби, які не давали мені фінансової впевненості. Тому у цей період я поринав в активізм. Я говорив про інклюзивність, про гомофобію, про буття нетипового чоловіка в Україні.

УЧАСНИК 5 – чоловік, 36 років, проживав у місті Кам'янське Дніпропетровської області, виїхав до Нідерландів, має психосоціальну інвалідність:

До захворювання я працював менеджером з продажу, у мене була кар'єра. Також я ще спортсмен. Займаюся шахами, шашками, тенісом.

УЧАСНИК 6 – чоловік, 34 роки, проживає в місті Бердичів Житомирської області, не покидав свого дому, має порушення зору:

Я журналіст та редактор. Редагував різні книжки та видання. Дуже щасливий був редагувати брошуру про життя після втрати зору. Мені здається, на жаль, після закінчення воєнних дій вона для багатьох людей, які втратили зір у зрілому віці, буде дуже актуальною і корисною. Також я – батько чотирирічної донечки.

УЧАСНИЦЯ 7 – жінка, 33 роки, проживає у Запоріжжі, не покидала свого дому, має порушення зору:

Я народилась в Енергодарі. Потім деякий час жила у Харкові та навчалась. Врешті, одружилася і приїхала до Запоріжжя. Вже тут перебуваю понад 12 років. Я соціальний педагог та правозахисниця. Наразі я працюю у благодійному фонді. Ми дещо перенаправили свою діяльність і зараз опікуємося хворими на муковісцидоз та усіма переселенцями, які перебувають тимчасово чи залишаються у Запоріжжі. Також, займаємося передачею гуманітарної допомоги на тимчасово окуповані території.

УЧАСНИК 8 – чоловік, 28 років, проживає у Миколаєві, не покидав свого дому, має опорно-рухову інвалідність:

Зараз я – волонтер. Тому, знаєте, я маломобільний, але мультизадачний. Я людина зі спинномозковою травмою і для пересування використовую крісло колісне.

УЧАСНИЦЯ 9 – жінка, 39 років, проживала у Києві, виїхала до Німеччини, має порушення слуху:

Зараз я – мама. Маю доньку десяти років. В Україні я займалася благодійною діяльністю, координувала проекти, писала грантові проекти на підтримку людей з інвалідністю. У мене є порушення слуху. Я користуюся слуховими апаратами. І, власне, діяльність мого фонду була спрямована на допомогу людям з порушенням слуху. Ця тема мені близька.

УЧАСНИК 10 – чоловік, 51 рік, проживає у Харкові, не покидав свого дому, має порушення зору:

Я народився у Мирнограді Донецької області. Коли втратив зір, я попав до школи-інтернату у Слов'янську. Потім переїхав у Харків завершувати навчання. Вищу освіту здобув у Національній юридичній академії. З 1998 року є засновником і керівником Харківської асоціації незрячих юристів. Зараз працюю адвокатом та очолюю асоціацію.

УЧАСНИЦЯ 11 – жінка, 34 роки, проживала у Херсоні, ВПО, має психосоціальну інвалідність:

У 2014 році, після окупації Криму, я поїхала до Львова. Прожила там майже п'ять років. Потім я повернулась до Херсону. Потім знову почалася окупація, і я виїхала. Я – співзасновниця громадської організації, також співпрацюю з кількома правозахисними організаціями.

УЧАСНИЦЯ 12 – жінка, 35 років, проживає у Львові, не покидала свого дому, має інтелектуальну інвалідність:

Я працюю секретарем в Українському католицькому університеті. Недавно почала вчитися на кухаря.

УЧАСНИЦЯ 13 – жінка, 28 років, проживає у Києві, не покадила свого дому, має порушення слуху:

“ Я слабочуюча, мама двох хлопчиків. Я вчилася у звичайній школі. Після її закінчення не пішла в університет чи коледж. Пропрацювала більше в МакДональдзі, більше трьох років – в Ашані, і пішла в декрет. Також працювала в декількох громадських організаціях. Зараз активно розвиваю свій проект з вивчення жестової мови у тік-ток. І десь кілька днів тому я запустила проект «Щебечи українською» – допомагаю людям з порушенням слуху перейти на українську мову. року

УЧАСНИК 14 – чоловік, 37 років, проживав у Львові, виїхав до Швейцарії, має інтелектуальну інвалідність:

“ Я входжу в організацію «Відкриті серця». Там проводжу час із друзями. Там є друзі, з якими я ходив ще в школу. Також я входжу у спільноту «Лярш-Ковчег». Я там бісер набираю і дружу з хлопцями. Зараз я у Швейцарії.

УЧАСНИК 15 – чоловік, 37 років, проживав у Дніпрі, виїхав до Швейцарії, має опорно-рухову інвалідність:

“ Я адвокат з Дніпра. З 13 років пересуваюся з допомогою крісла колісного.

Досвід «жертви війни»

Під час війн чи стихійних лих люди з інвалідністю опиняються серед перших, хто « гине, хворіє та інфікується. І серед останніх, хто отримує необхідні ресурси та ліки»¹⁴.

Їхня вразливість підсилюється специфікою інвалідності, (не)доступністю інформації, архітектурними бар'єрами, гендером, соціальним статусом, місцем проживання, (не)включеністю у соціальні та інші мережі.

Існує низка документів, які регламентують поведження та допомогу жертвам військових конфліктів та надзвичайних ситуацій, які мають інвалідність. Це, зокрема, вже згадана Конвенція про права осіб з інвалідністю, низка Женевських конвенцій¹⁵ та інші міжнародні та національні нормативно-правові акти. Проте, «голоси» самих людей з інвалідністю, які отримали такий травматичний досвід, частіше за все непочуті та не завжди враховуються під час рятування їх. У цьому розділі презентовано досвід людей з інвалідністю як жертв агресії Росії проти України.

Темпоральність¹⁶ агресії Росії проти України

Відлік особистого початку агресії Російської Федерації проти України залежить від попереднього досвіду (пере)-життя цієї війни. Ті з учасників та учасниць, які були свідками окупації частини територій України Росією у 2014-2015 роках розуміли, що рано чи пізно війна набуде нових масштабів:

Мені було дуже тривожно ще напередодні... Так сталося, що в мене вже був дуже схожий досвід у Криму. В 14-му році це було у дуже схожий спосіб. Я розумів, що знову це повторюється. Я дуже-дуже непокоївся.

14. Crises, Conflict and Disability. Ed. by D. Mitchell and V. Karr. Routledge, 2014, p. 22.

15. Перша Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у збройних силах;

Друга Женевська конвенція про поліпшення стану поранених, хворих та потерпілих від корабельної аварії;

Третя Женевська конвенція щодо поведження з військовополоненими;

Четверта Женевська конвенція про захист цивільних осіб під час війни.

16. Темпоральність – категорія часу, що охоплює всі різновиди значення часу.

Для частини інших розумінням початку агресії Російської Федерації проти України стали трансляції сценаріїв нападу Росії у медіа, які розпочалися з кінця осені 2021 року, виступ В. Путіна 21 лютого 2022 року чи інші політичні події, які так чи інакше репрезентували загострення подій:

Починаючи з осені було моторошно. Дивлячись новини, ми бачили, яке скупчення навколо України. Я розумів, що просто для навчань ніхто не буде стягувати таку кількість військ, що є певні плани, що готуються до нападу.

Я вже був готовий до таких новин після виступу Путіна 21 лютого, коли він сказав, що передає в Думу закон про допомогу «ЛНР» і «ДНР». Зі свого досвіду, і життєвого, і професійного, я вже знав, що це не буде робитися просто так.

Деякі напередодні 24 лютого 2022 року перебували на етапі заперечення розгортання війни по всій території України:

Я не сподівалася на такий формат війни. Я думала, що активні бойові дії продовжуватимуться на Донбасі. Мій сусід по квартирі зранку сказав, що мабуть розпочалася війна. Я посміхнулася і кажу: «Ні, не може такого бути! Це, мабуть, якесь навчання».

А вже 24 лютого 2022 року учасники та учасниці цього дослідження прокинулися в один із двох способів: від звуку вибухів у своєму місті або ж від дзвінків, якими рідні повідомляли про початок агресії Російської Федерації проти України:

Я прокинувся від вибухів о 4:30, по Дніпру нанесли ракетно-бомбові удари.

Мені зателефонував друг і сказав: «Почалося». «Де?» – запитав я. «Скрізь», – сказав він.

Я відчула вібрацію у своїй голові. Я розумію, що хтось мені телефонує, бо ми, люди з порушенням слуху, засовуємо під подушку телефон, аби відчувати вібрацію. Я дивлюся: телефонує батько. Я його вимикаю. Він знову телефонує. Я знову його вимикаю. І вже на третьому дзвінку я відповідаю, думаю, може справді щось трапилось... Він каже: «Війна розпочалась!».

Проте, не всі мали вільний доступ до інформації про початок агресії Російської Федерації проти України, а разом із тим – можливість зробити все для своєї безпеки. Одна з наших учасниць зранку 24 лютого перебувала у психіатричній лікарні закритого типу, де практикується інформаційна ізоляція пацієнок – їм забороняють користуватися власними гаджетами та надають їх лише на певний час кожного дня:

“ На той момент я перебувала у лікарні. Після сніданку дівчата, які ходили за обідом, сказали, що їм кухарі по секрету сказали, що почалася війна. Тобто персонал нам нічого не повідомив. Тільки близько 10-ї години дня нам повідомили, що почалася війна. Лікар сказав, що нам на десять хвилин дадуть телефони, і ми маємо терміново повідомити родичів, щоб вони нас забирали.

Перші особисті реакції на початку агресії Російської Федерації проти України

На рівні сприйняття проявлялися дві основні реакції щодо початку агресії Росії проти України – заперечення:

“ ми пили каву і, можливо, не визнавали усієї серйозності ситуації

та прийняття:

“ я така думаю: «Стоп, все!» Треба брати себе в руки та щось робити,

які зумовлені попередніми думками щодо можливого розгортання агресії Російської Федерації проти України. Люди з порушенням слуху відзначили, що їм дещо легше було адаптуватися до перших моментів агресії Російської Федерації проти України, а точніше до звуків війни, саме через специфіку порушення. Це дозволило їм бути трохи спокійнішими.

Зокрема, одна з респонденток ділиться:

“ Я не чула вибухів у перші дні. І я думаю, що це один із факторів, чому не посіялась тривога з перших секунд. Я в цьому вбачаю плюс.

Проте емоційно учасникам було надзвичайно складно переживати повномасштабне вторгнення Росії. Найчастіше згадували про такі емоції, як страх, злість, хвилювання та паніка. У людей, які мають психічні порушення, різко погіршився стан здоров'я.

Ось як описують свій емоційний стан у перші дні агресії Росії проти України учасники та учасниці дослідження:

“ Я був дуже стурбований. Це був жах.

Я плакала, потім кричала. І діти це чули. Я дивилася на них, а тоді – ступор. Почала ридати, кудись іти.

Цей спектр негативних емоцій проявлявся у фізіологічних реакціях – безсонні, відсутності почуття голоду, тремтінні тіла, головних болях, зростанні температури тіла та інших:

“ Я зовсім перестала споживати їжу.

Я не хотіла зовсім спати.

Дуже тремтіли руки, ноги, як за високої температури.

У якийсь момент це надзвичайно виснажувало людину.

Поведінка людей була продиктована «створенням чи пошуками безпечного кутка». Пошук безпечного місця полягав у прийнятті важливого рішення для себе і близьких: залишатися вдома чи стати біженцем/-кою.

Учасники зазначали, що часто саме вони брали на себе цю відповідальність за прийняття рішення:

“ Я прийняв рішення. Жінку і сина довелося підштовхувати і казати, що потрібно їхати.

Вони зрозуміли, що покладатися можуть лише самі на себе, зокрема, учасник, що має опорно-рухову інвалідність розповідає:

“ Я зрозумів, що розраховувати мені потрібно лише на власні сили.

Стратегія створення безпечних умов досить схожа у всіх. Найперше, що вони робили – шукали інформацію з достовірних джерел про розвиток воєнних дій, рекомендації щодо особистого захисту й безпеки. Більшість тривожну валізу почали формувати зранку 24 лютого. Туди клали документи, невеликий запас грошей, теплий одяг, невелику кількість їжі для перекусу, воду, необхідні медикаменти.

“ *Тривожну валізку почали збирати саме в той день, коли почалася повномасштабна війна. Збирали в такому панічному настрої.*

Потім вони намагалися облаштувати безпечне сховище вдома або ж знайти таке місце поруч із домом. Зокрема одна з респонденток розповідає:

“ *Ми вирішили ховатися в коридорі. Почали там застеляти, зносити ковдри, матраци. Мої діти спали два тижні в одязі, в колготках, в штанах, щоб можна було одразу втекти.*

Для всіх це був травмуючий досвід:

“ *Одну ніч я відсиділа у ванній.*

Ми пішли в укриття в першу ніч. І це була напевно найжахливіша ніч, яка тільки може бути.

Для деяких людей шлях до укриття закінчувався на виході з квартири. Наприклад, у Миколаєві в перші дні війни відімкнули всі ліфти. Тому людина, яка користується кріслом колісним, опинилася замкненою «у чотирьох стінах»:

“ *Моя орендована квартира знаходиться на четвертому поверсі. Після вимкнення ліфтів моєму сусіду довелося застосовувати безпосередньо свої фізичні можливості, щоб мене спустити.*

Укриття не завжди знаходилося поряд із місцем проживання. Інколи до нього потрібно було йти пішки хвилин 10–15 або ж навіть під'їжджати машиною, бо специфіка інвалідності не дозволяє пересуватися швидко:

“ *Під самим храмом, під актовю залю, є укриття. Ми туди їхали п'ять хвилин машиною.*

Окрім цього, якщо й вдалося добратися до укриття, то, ймовірно, воно буде недоступним. Респондент з порушенням зору, зокрема, ділиться досвідом близьких:

“ *У моїх друзів, які пересуваються на кріслах, жодного доступного бомбосховища в Житомирі не було.*

Через велику відстань до укриттів частині маломобільних людей доводиться відмовлятися від такого способу захиститися та залишитися під час повітряних тривог вдома:

Мій будинок знаходився і від одного укриття, і від другого далеченько. У мене є незряча мама, яка погано пересувається, собака і дружина. Коли оголошували повітряну тривогу і казали бігти, було дуже складно десь бігти.

Разом із пошуком безпечного місця люди намагалися формувати стратегічні запаси їжі, води, ліків першої необхідності та пального. За усім цим, починаючи з 24 лютого, утворилися величезні черги. Створення блокпостів, автомобільні затори ускладнювали ще більше пересування.

Купуючи їжу, намагалися брати товари, які довго зберігаються – крупи, макарони, консервацію, олію або просто те, що ще можна було купити в магазинах. Респондентка з Харкова згадує:

Я пам'ятаю дуже великі черги. І все, що мені вдалося купити – це звичайна варена ковбаса, ціле кіло. Я її їла-їла-їла.

У цих нескінченних чергах люди з інвалідністю також відчували свою вразливість. Оскільки люди без інвалідності не завжди поводити себе порядно. Людина з інвалідністю стояла ще довше, ніж мала, із перспективою залишитися ні з чим у результаті:

Відсутність зору не дозволяє на рівних стояти в черзі. Тому що ти не можеш зорієнтуватися, за ким саме ти стоїш. Якби не допомога дружини, яка бачить, то я не знаю, як би ми взагалі забезпечували себе у таких умовах,

– розповідає один з респондентів.

Наступні кілька днів, інколи тижнів, учасники визначалися зі способом свого рятування у час війни.

Досвід «рятування від війни»

Існують сформовані механізми щодо рятування людей з інвалідністю у час стихійних лих та катастроф^{17;18;19}, військових конфліктів²⁰ та інших кризових ситуацій, зокрема, завдяки зусиллям міжнародних організацій, громадського сектору та наукової спільноти. Відтак безпека для людей з інвалідністю, зокрема і процес евакуації із закритих інституцій, покладається на національні органи влади. В Україні існує розгалужена система закритих інституцій, де проживають і люди з інвалідністю – будинки-інтернати для людей старшого віку, геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни та праці, психоневрологічні інтернати, психіатричні лікарні, закриті заклади в системі освіти, а також дитячі будинки-інтернати. Питаннями організованої евакуації людей з інвалідністю з таких закладів мають займатися їхні адміністрації. Та на практиці – коли агресія Російської Федерації проти України сталася, виявилось, що держава та міжнародні організації не були готові оперативно реагувати на потреби людей з інвалідністю, які проживають у закритих закладах²¹.

Що стосується індивідуальної евакуації людей з інвалідністю, то рятування життя стало виключно особистою проблемою кожного. Учасники у цьому процесі розраховували на себе або близьких, на власні соціальні зв'язки, а не на допомогу держави.

Кожен використовував певну стратегію для власного рятування: залишилися у своїй домівці, переїхали в інші, більш безпечні, регіони України (стали внутрішньо переміщеними особами), або ж виїхали за кордон.

Ті, хто залишилися вдома

Ті, хто вирішили не виїжджати зі своєї домівки, аргументують своє рішення кількома причинами:

- відносною безпечністю перебування у власному домі та місті, якщо дотримувешся рекомендацій щодо поведінки цивільних під час воєнних дій. Один з учасників розповідає:

17. World Bank (2006). [Summary Report on “Disabled and other Vulnerable People in Natural Disasters „e-mail discussion](#)

18. [Disability and Armed Conflict](#) (2019). The Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.

19. World Humanitarian Summit, [Charter on Inclusion of Persons with Disabilities in Humanitarian Action](#) (2016).

20. UNICEF. [Children with Disabilities in Situations of Armed Conflict: Discussion Paper](#) (2017).

21. Детальніше дізнатися про виклики, з якими зіштовхнулися люди з інвалідністю у закритих закладах можна [тут](#).

Я не розумію, чого я зараз буду їхати. У мене поки що є будинок, він не хитається від снарядів. Думаю: куди їхати, що їхати, чого їхати? Вже як буде щось наближатися – будемо їхати.

- чинні умови перебування не ставали критичними для життя, а всі необхідні потреби вдавалося забезпечити.

Наприклад, учасники діляться:

Якщо зникне вода, світло, газ і перебування у місті стане нестерпним, тоді я змушений буду виїхати. В іншому разі, я не планував виїзду.

У мене ще є електрика, газ є. Я маю певний запас їжі. У морозильнику я маю сало, є пару кілограмів борошна, пару кілограмів цукру, пару кілограмів якоїсь крупи, п'ять літрів масла.

- небажання покидати власний дім:

Ні, я нікуди не поїду. Я залишаюся тут. Якщо вб'ють, то давай краще помирати у своєму домі. Я не хочу нікуди їхати.

- відчуття соціальної відповідальності, що пов'язана з роботою чи волонтерством:

Я розумів, що першочергово буду корисний в інформаційному полі. Потрібно доводити до відома людей важливу інформацію через ресурси, якими володію.

Я опинилася вже в цій ситуації тут, то маю робити щось корисне і робити те, що вмію, на користь нашої спільної перемоги.

Перші тижні життя у час війни проходили в постійному стресі, паніці та страху. Відбувалися зміни і в особистому житті, і в міському просторі.

Частина учасників дослідження, які працювали до агресії Росії проти України, перестали ходити на роботу чи відвідувати майстерні для людей з інтелектуальною чи психосоціальною інвалідністю. Один з респондентів згадує:

Я дуже активний у повсякденному житті. Мій весь день проходив у судових засіданнях, спілкуваннях із представниками державних органів. А тут я залишився вдома. У мене, як і у всіх, був стрес, тому що роботи нема, ти не знаєш, чого чекати.

У деяких – навпаки значно зросла інтенсивність роботи. Через специфіку роботи, кількість запитів від людей лише зросла у час війни:

Моя діяльність пов'язана з допомогою дітям та дорослим із муковісцидозом. Ці люди повинні приймати величезну кількість лікарських засобів, без необхідної терапії дуже швидко відбуваються незворотні реакції організму. Тому я почала екстрено передивлятися свої запаси, які маю у фонді, і думати, як далі бути... Я працювала по двадцять одній годині на добу. Спілкувалася з міжнародними організаціями, з європейськими асоціаціями.

Окрім цього, до «звичних» у час війни дій, на кшталт переходу до укриттів чи безпечних місць у час тривоги, з'явилася й інша діяльність. До прикладу, одна учасниця згадувала, що почала прати одяг кожного дня, щоб у разі обстрілів чи пошкоджень комунікацій, мати запас чистого одягу та білизни. Чоловік однієї з учасниць дослідження, відкривши в собі кулінарний талант, почав «пропадати» на кухні. Інші – вимикали світло після 22.00, дотримуючись рекомендацій Міністерства оборони України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Для деяких людей, які проживають в регіонах, де не ведуться активні бойові дії, повсякдення суттєво не змінилося:

Дуже таких змін немає. В більшості – нічого не змінилося.

У перші тижні війни люди почали об'єднуватися з іншими заради допомоги українським воїнам. Учасники об'єднувалися з друзями, колегами чи сусідами. Вони прибирали та облаштовували підвали будинків для укриття, готували «бандерівські смузі» для самозахисту, знищували диверсійні мітки, облаштовували захисні конструкції у містах. Це об'єднання «знизу» дозволило відчувати себе у більшій безпеці та захищеності, не самотніми. З'являлося розуміння, що навколо люди зустрічаються зі схожими викликами.

Люди, які залишилися у своїх домівках, ставали свідками впливу війни на їхні міста та містечка. Найчастіше вони згадували про те, що міста стали пустими, тихими і темними:

“ У перші дні вражала тиша на вулицях. Отака якась напружена тиша. Люди менше гуляли, зникли діти з майданчиків.

Були зачиненими всі заклади громадського харчування, перукарні, салони і магазини. Люди зіткнулися зі складністю покупки деяких товарів. Наприклад, сезонного одягу навесні. Одна з респонденток згадує:

“ Після перших двох місяців війни, змінилася погода. Я зрозуміла, що не маю взуття, яке мені підходить, і не маю більш легкого одягу, а магазини з одягом не працювали.

У містах почали з'являтися блокпости, барикади, металеві їжаки, а також ставали більш помітними військові. Ці зміни викликали в людей різні реакції водночас: з одного боку – страх, а з іншого – почуття безпеки і розуміння, що місто готове до оборони.

Зміни у щоденності принесли нові виклики для людей, які пов'язані з їхньою інвалідністю.

Одна з респонденток, яка є слабочуючою, розповіла про те, що вночі вони з чоловіком та мамою чергували без сну, щоб відслідковувати, коли з'явиться сигнал тривоги, аби перейти в укриття. Крізь сон вони б не почули сигнал повітряної тривоги.

“ Я пам'ятаю, що ми спали по черзі. Скільки разів я засинала на кухні, мама мене будила о четвертій ранку і казала йти спати. Проблема в тому, що ми не чуємо. У такий спосіб ми хоча б бачили. Ми весь час ходили, вікна відкривали, прислухались. Було дуже важко не чути.

Для людей із порушенням зору надзвичайно небезпечними стали міста через ймовірність наткнутися на снаряд чи розтяжку. Окрім цього, їм потрібно було наново адаптовуватися до звичних для них маршрутів через трансформації:

“ Коли незрячий зникає до орієнтування в просторі у звичних реаліях, то важко прийняти зміни. Ти йдеш, вчора там не було воронки, а сьогодні там воронка, або лежить снаряд, який там розірвався, чи не розірвався. Так було у мого друга на Салтівці.

Люди, які користуються кріслом колісним залишалися «замкненими» у своїх домішках. Без сторонньої допомоги вони не могли ані вийти з будинку, ані потрапити в укриття, які зовсім недоступні.

“ Я один раз був у бомбосховищі. І після того я не знаю, чи хочу туди потрапляти. Мої друзі скоріше собі спину зірвуть від тієї війни, аніж потраплять, не приведи Господь, під обстріли.

Із розповідей людей з інтелектуальною інвалідністю стає очевидним те, що вони не отримували в доступній формі інформації про війну, про безпечне поводження під час воєнних дій тощо.

Постійний складний психоемоційний стан та переживання загострили порушення у деяких з учасниць дослідження:

“ Після пережитого стресу я не могла самотійно подивитися номер вагону. Бо мій зір вже не дозволяв мені того зробити. Я не могла побачити табло з номерами потягів. Я не могла побачити свій вагон. Я в людей запитувала.

Їм доводилося терміново лікуватися чи шукати реабілітацію. Вирішення цих викликів впало на плечі самих людей з інвалідністю. Жоден з них не звертався за допомогою до державних структур, які надають послуги людям з інвалідністю. Вони використовували особисті соцмережі, а дехто звертався до організацій людей з інвалідністю за фінансовою чи гуманітарною допомогою.

У дуже вразливій ситуації опинилися жінки з інвалідністю. Жінки, які мають дітей, стали цілодобово опікуватися ними, коли зачинили навчальні заклади. Забезпечуючи не лише їхні базові потреби, але також освіту і стабільний психоемоційний стан у незвичайних умовах. Вони роль «героїні, бо жінка, насамперед, захищає дітей». Жінки також чітко артикулюють для себе більший ризик стати жертвою насильства у час війни.

Поряд із цим усі поступово адаптовувалися до нового повсякдення та проживали його. У містах і надалі працювали комунальні служби. Один з респондентів зазначає таке:

“ Місто обстрілювалося, під обстрілами вивозилося сміття. Волонтери почали доставляти їжу, ліки в метро.

Крім того, відновили роботу служби з доставки, на майданчиках з'явилися діти, почали проводитися богослужіння у церквах, де це можливо. Одна з учасниць, наприклад, розповідає:

“ *Ми ходимо до церкви на літургію. Коли чуємо сирену, то вже самі священники говорять, щоб люди сховалися в укриття.*

Всі ті, хто не покидав свого дому, не шкодують про своє рішення залишитися вдома:

“ *Мене запитують: «Чого ти не виїхав?». – «Бо я героїчно перебуваю у прифронтовому Бердичеві, – (сміється).*

Ті, хто стали ВПО

Переживаючи небезпеку, яку несе війна, частина учасників прийняли рішення про переїзд у більш безпечні регіони України, в тому числі, з території, яка була окупована у 2014 році.

Основною причиною пошуку місця у межах України було переконання про більш легку адаптацію у новій «домівці» завдяки знанню мови, побуту та щоденності тут. Натомість обґрунтування вибору конкретного пункту призначення у кожного/-ї були різними: присутність знайомих чи родичів, архітектурна доступність житла, попередній позитивний досвід перебування у тому місті, наявність евакуаційного транспорту лише до певних міст, близькість до кордону з країнами ЄС, у разі необхідності виїзду за кордон.

Перший виклик для кожного та кожної – евакуація з власного дому. Через бар'єри частині людей з інвалідністю треба було докласти зусиль для вирішення логістичних питань. Вони зверталися до державних представників, до громадських організацій, до своїх близьких, які готові були допомогти: Учасник, що користується кріслом колісним згадує:

“ *Мені допомогла Тетяна Баранцова знайти транспорт від мого будинку до вокзалу. Мені зателефонував водій, сказав, що буде через 10 хвилин, бо скоро почнеться комендантська година. Ми мали лише кілька хвилин на збори.*

Якщо люди вибиралися евакуаційним транспортом (поїздом), то пакували лише найнеобхідніші речі у невеликі сумки чи рюкзаки. Серед таких речей у всіх повторювалися документи, гроші, гаджети, засоби гігієни, ліки, сезонний одяг.

Одна з респонденток ділиться:

“ Я взяла із собою костюм, кофту, колготки зі спідницею. Шкарпетки, зубну пасту, шампунь і гель для душа. Все, більшого. Я так набирала, щоб торба була легка. Я розуміла, що шлях в нікуди, і тягти сумку було б дуже тяжко.

Дещо більше могли взяти ті, хто їхав на авто. Вони взяли трохи більше особистих речей, одяг і техніку.

Окрім найнеобхіднішого, деякі взяли із собою цінні для них речі. Їхня цінність вимірюється тим, хто їх подарував – це близькі:

“ Завжди зі мною ось такий маленький браслетик, це колечко! Його зробив і подарував мій син. Він був зовсім маленький. І воно тепер постійно зі мною. Воно постійно поруч із серцем,

– розповідає чоловік, що евакуювався з Маріуполя.

Мобільність по рідному місті на момент евакуації вже була змінена. Потрібно було минати блокпости, узгоджувати їх перетин та інколи, у процесі, міняти маршрут.

Більш небезпечною та тривожною була евакуація з тимчасово окупованої території на територію, яка контролюється Україною:

“ Є дні, в які вони випускають, і є дні, в які вони не випускають. Люди залишалися ночувати в полі.

Ті, хто їхав власним транспортом, мали ретельно продумати маршрут, який включав зупинки для заправки автомобіля, відпочинку та ночівлі. Частині з опитаних було необхідно, щоб місця для ночівлі були доступними для них. Проте, в умовах евакуації це було важко забезпечити:

“ Ми їхали 3 дні. Дорога була дуже важка. Першу ніч ми зупинилися у Кропивницькому. Нас там прийняли. Але там виникли складнощі з архітектурною доступністю. Другу ніч ми уже зупинилися у Львові в «Джерелі». А далі прибули на місце.

Використання автомобіля було чи не єдиним шансом евакуації з окупованої території. На кожному сантиметрі шляху люди відчували страх за свій наступний крок. В умовах надзвичайної небезпеки про забезпечення базових людських потреб та дотримання гідності людини не йшлося:

“ Частина узбіччя була замінована. Дві машини підірвалися на узбіччі. Тому я не могла піти в туалет просто за дерево, там все могло бути заміновано. Я мала йти просто біля машини, де стоїть колона.

Я мала дуже незвичний досвід: міняти прокладки в полі. Не в лісосмузі, а просто посеред поля.

Більшість з тих, хто взяли участь у цьому дослідженні, евакуювалися потягами. Вони згадують величезну кількість людей на вокзалах і страх за те, що через інвалідність вони не зможуть потрапити у потяг.

Значну роль у супроводі на вокзалі відіграли працівники залізниці. Вони допомагали людям потрапити до вагону:

“ Тоді до потягів була страшенна давка. Туди просто неможливо було потрапити. Я звернувся по допомогу до міської влади. Вони пообіцяли допомогти із супроводом. Проте, так ніхто й не з'явився. Через дві години до нас підійшов працівник вокзалу. Вони зупинили потяг, який їхав із Запоріжжя до Львова. Потяг уже був забитий. Декілька чоловіків, військові та працівники залізниці, змогли мене підняти.

Через недоступність потягів, поспіх та необізнаність людей, які допомагали, чоловіку ледь не зламали ногу.

Вже у самому вагоні було дуже багато людей. Поряд з ними були їхні домашні улюбленці. Всі їхали мовчки, без світла та мобільного інтернету заради безпеки.

У потязі було дуже багато дорослих, дітей, тварин. Всі їхали мовчки. Атмосфера, знаєте, як у фільмах про Другу світову війну. Коли ти дивишся про ешелони, які їдуть в нікуди. І в мене було таке ж враження: ти не знаєш, куди їдеш, чи ти повернешся, що тебе чекає там. Їдеш тільки щоб вибратися.

У цей тривожний час евакуації учасники відзначили, що відчували єдність та взаємопідтримку людей. Вони допомагали одне одному, ділилися необхідним, слухали:

Я пам'ятаю такий дуже приємний момент: в одному селі місцеві жінки пригощали людей, які евакуюювалися, гарячою їжею, супом, чаєм і хлібом. Це було дуже доречно. Це було дуже зворушливо, ... до сліз.

Прибуття до пункту призначення чи до тимчасового пункту викликало різні відчуття: це залежало від того, з яких саме місць вони евакуюювалися, якою була їх евакуація, чи вони мали певний план щодо наступних дій.

Зворушливим моментом було потрапити з-під окупації на підконтрольну Україні територію:

Ми проїхали «сіру зону», там де йдуть обстріли. Підїхавши до першого контрольованого поста, побачивши українських військових, ми стали їх обіймати, стали тиснути їм руки (сміється), діти їх вітали, махали.

Прибувши до відносно безпечних областей, люди зіткнулися з проблемою пошуку транспорту та житла. Хоча на вокзалах працювали волонтерські служби, все ж для вирішення цих питань люди використовували власні знайомства.

Зокрема, одна з респонденток розповідає:

“ Мені зателефонував тренер і сказав, що знайшов для мене житло в дитячому садку в селі Муроване біля Львова.

Умови проживання на новому місці були різними. Комуś все підходило та було облаштоване для людей з інвалідністю:

“ Для мене умови дуже зручні. Цей центр пристосований для людей з інвалідністю. Тут готуються паралімпійці. У нас є окрема кімната із санвузлом і коридорчик.

Інших поселили в умовах, де складно перебувати людям з інвалідністю:

“ Годували нас дуже добре. Був душ, туалет. Але спала я на матраці на підлозі. Для мене це дуже складно й незручно. Ще й було холодно спати. Я спала одягнена: в куртці та двох штанях,

чи у приміщеннях, що не надто пристосовані для проживання. Жінка, яка евакуювалась згадує:

“ Коли ми приїхали, то були трошки здивовані умовами... Це був давно зачинений санаторій. Його відкрили для переселенців. Там були старі радянські меблі, не було окремої душової.

Поступово люди почали адаптуватися на новому місці: шукати зручніше житло, купувати продукти, які стали дефіцитними у них вдома:

“ Я собі купила рошенівський шоколад, і з'їла просто одразу. Я не могла повірити, що можна просто прийти в аптеку і купити те, що тобі потрібно.

Вони намагаються налагодити життя заново: займатися побутом, гуляти.

“ Я виросла в селі, тому допомагала по господарству.

Ті, хто були працевлаштовані до агресії Росії проти України, або втратили роботу, або почали працювати онлайн, проте значно менше.

Одна з учасниць намагається знайти роботу в області, в яку переїхала. Вона шукала роботу за фахом серед оголошень в інтернеті. Але:

“ *Вакансій не було. Я перечитую регулярно оголошення. Якщо щось знайдеться, я піду працювати.*

На ринку праці в областях, куди евакуювалися багато ВПО, попит переважає пропозицію. Це зменшує шанси отримати роботу людям з інвалідністю, бо вони мають конкурувати з місцевими мешканцями і людьми без інвалідності водночас.

Налагоджуючи побут на новому місці, оповідачі та оповідачки завжди повертаються думками до свого «дому». Їм не вистачає їхнього міста, його мешканців та мешканок, життя там.

Чоловік, який був змушений покинути Маріуполь згадує:

“ *Сумую за домом... Сумую за тим, яким був Маріуполь... Сумую за своїм містом, якого більше немає.*

Вони достатньо багато рефлексують про свій стан та почуття:

“ *Я почувалася якоюсь такою слабкою на початках. Я не могла багато з чим справитися.*

І розуміють як віднайти ресурс, щоб жити, а значить перемагати.

“ *Люди, які мене оточують, додають впевненості у собі, додають сил.*

Ті, хто виїхали за кордон

Частина людей з інвалідністю прийняли рішення евакуюватися за кордон. Частина з них виїхали з України одразу, а дехто – недовгий час ще перебували у західних областях.

Країну призначення обирали за власними мотивами: їхали туди, де мали родичів чи знайомих для адаптації та підтримки:

“ *Я вибрав Нідерланди, тому що тут живе моя сестра,*

куди пропонували евакуйовуватися знайомі чи громадські організації, а також де спілкуються мовою, якою вони володіють:

“ *Організація «Відкриті серця» запропонувала їхати до Швейцарії.*

У мене є диплом міжнародного зразка про знання французької мови. Я дізнався, що у Франції вже дуже-дуже-дуже-дуже багатого людей, а система дуже повільно працює. Мені порадили добру альтернативу – це Швейцарія. У Швейцарії є франкомовна частина.

Також для багатьох важливе фінансове питання при виборі країни для евакуації: де є більше шансів знайти роботу за спеціальністю або де життя порівняно недорого.

Учасники діляться досвідом:

“ *Мені здавалося, що в Швейцарії, де багато міжнародних організацій, де знаходяться штаб-квартири правозахисних організацій, мені буде простіше знайти роботу.*

Ми думаємо про Грузію. Це дуже недорога країна.

Герої мали досвід евакуації через україно-польський, україно-словацький кордони та кордон між Україною та тимчасово окупованим Кримом.

Оскільки опитані перетинали кордон протягом кінця лютого і всього березня 2022 року, вони зіткнулися з низкою перешкод та незручностей.

На той момент виїжджали сотні тисяч людей. На всіх кордонах утворювалися кілометрові черги з людей та автомобілів. Виникали складнощі з харчуванням та обігрівом під час чекання у черзі:

“ *На Грушеві було багато людей. Люди стояли по декілька днів під відкритим небом. Там було дуже багато малечі, грудні діти. Було темно й холодно. Діти кричали, траплялися сутички між людьми.*

Існувала небезпека uszkodжень через тисняву. Люди не надто зважали на інших та їхні потреби через стрес та стривоженість. Чоловік описує ситуацію так:

“ Я став у чергу. Але люди почали робити скупчення, почалася давка. Я зрозумів, що ще трохи – і я опинюся всередині. А ті, хто стояли позаду, вони не бачать мене і вони будуть давити, і на мене хтось впаде, і просто мене розтопчуть, роздавлять. Тому я виїхав з цієї черги. Підїхав до прикордонника і сказав, що я буду стояти поруч з ним стільки, скільки потрібно, поки той мене не пропустить. Бо в черзі мене просто уб'ють, задавлять.

Нечітко були сформовані правила щодо перетину чоловіками призовного віку українського кордону. Люди мали дуже різні досвіди під час проходження прикордонного контролю. Можливість безперешкодно евакуюватися не залежала від типу порушення, групи інвалідності, видимості інвалідності чи наявності необхідних на той момент документів. Це було певною мірою везінням щодо настрою й вибору того, хто приймав рішення на кордоні.

До прикладу, один з респондентів, який користується кріслом колісним та мав усі документи, які підтверджували його інвалідність, зіткнувся з проблемами при перетині кордону:

“ У мене така інвалідність, яка візуально очевидна. У мене ніколи не було проблем, коли я перетинав кордон раніше. Коли я виїжджав, я брав із собою всі документи. Але тих документів, які я їм показував, виявилось недостатньо. Вони кажуть: «Ми вас випустити не можемо. Ви у гарному віці. Повертайтеся і захищайте Україну». Я сказав їм, що для мене це було б честю, і я б залюбки повернувся. Але я навіть на гачок автомату натиснути не можу. Мене «стопонули» ще десь на годину чи півтори. Я стояв один між двома кордонами – Польщею та Україною, не знаючи, що мене чекає далі, чи дозволять мені пройти, чи не дозволять.

Інший респондент зіткнувся з упередженнями щодо свого гендеру ще у черзі, де його відтіснили від натовпу жінок з дітьми, які евакуюювалися. На його думку, це відбувалося через те, що він – чоловік з невидимою інвалідністю.

“ Я стояв у натовпі і мене відштовхувала поліція. Зовні я схожий на чоловіка без жодної наочної інвалідності.

Цьому чоловіку не вдалося з першого разу перетнути кордон. Це аргументували тим, що в нього недостатньо документів, які б підтверджували його статус «непридатного до військової служби». Тому він повторно проходив медкомісію у місцевому військкоматі. Щоб підкреслити власні порушення, чоловік відмовився від використання слухових апаратів на деякий час.

Він згадує, зокрема, таке:

Я дуже добре розумів, що як людина з невидимою інвалідністю, я маю дуже підозрілий вигляд, коли я розмовляю, коли я реагую на звуки, коли я в жоден спосіб не схожий на людину з інвалідністю. Тож я вирішив, що не користуватимусь слуховим апаратом. Я намагався не розмовляти, комунікувати у письмовому вигляді.

Отримавши таку саму довідку, як уже мав, він через два дні зміг евакуюватися до Словаччини.

Натомість для деяких чоловіків, навіть з невидимою інвалідністю, перетин кордону не став чимось проблематичним:

Я представив усі свої документи по інвалідності, що у мене захворювання, що я лікуюся більше шести років. Вони все це перевірили. Не виникло ніяких проблем.

Полярно різними є розповіді про те, як зустрічали на кордоні українських біженок та біженців жителі країн ЄС та представники/-ці окупаційної «влади».

Жінка, яка виїжджала з Херсонської області до тимчасово окупованого Криму, згадує про те, як вона готувала свій зовнішній вигляд, думки, гаджети до зустрічі з російськими прикордонниками. Їй довелося розмовляти з працівниками ФСБ:

На кордоні я чимось не сподобалась прикордонниці і вона мене відправила на фільтрацію до ФСБ-ешників. Вони повністю перевіряли мій телефон, питали про контакти, питали про Україну.

Натомість перетнувши кордон з країнами ЄС, всі учасники та учасниці дослідження відзначали, що їм одразу допомагали волонтери з перекусом, транспортуванням, пошуком тимчасового житла, просто бесідою:

Поляки дуже допомагали. Це було видно і в їхніх діях, і в їхніх словах. Дуже важливо було побачити і відчутти цю підтримку. Вони і дітей в ковдри загортали, і розказували, де можна гарячу їжу взяти, і коли буде поїзд, і допомагали піднести сумки.

Дехто домовлявся напередодні про можливість супроводу на кордоні та транспортування до тимчасового місця. У цьому допомагали низка українських та іноземних громадських організацій, які налагодили роботу з евакуації людей з інвалідністю з України²².

Для учасників та учасниць цього дослідження країни, які межують з Україною, не стали кінцевим пунктом призначення. Їхня евакуація ще тривала від кількох днів до тижнів. За той час вони вирішували питання з документами, остаточно визначалися з країною призначення та намагалися відновити сили.

Прибувши до кінцевих пунктів, респонденти та респондентки згадують про теплий та щирий прийом у новому «домі», намагання місцевих людей їм допомогти та створити комфортні умови:

Ми зараз у прекрасних умовах. Я зараз просто літаю. Ми отримали і отримуємо багато підтримки від людей, які нас прийняли. Вони допомагають нам із заповненням документів, їхнім надсиланням.

Люди задоволені умовами проживання у країнах ЄС. Усі опитані живуть в окремих кімнатах чи помешканнях, маючи доступ до всіх засобів для задоволення власних потреб.

Ті з них, хто потребує асистивних технологій у помешканні, змогли це отримати. Зокрема, чоловік на кріслі колісному розповідає про досвід біженства:

Мені тут знайшли місце проживання в інституті, який спеціально займається людьми з фізичними видами інвалідності. Тут все облаштовано під це, асистенти більш підготовлені до надання фізичного асисту.

22. До прикладу, згадувалось про ГО «Відкриті серця» та ГО «Боротьба за права».

Кожен та кожна з опитаних намагаються адаптуватись у новій країні. Насамперед вони починають вчити місцеву мову. Курси є безкоштовними та обов'язковими для тих, хто рятувався від війни.

Певні складнощі під час вивчення мови з'являються у людей, які мають порушення слуху. Вони докладають значно більше зусиль до навчання. Бо під час занять не використовуються інклюзивні методи навчання мови.

Також намагаються відновити психоемоційний стан. Особливо цього потребують жінки з інвалідністю, які евакуювалися з дітьми. Вони стикаються з необхідністю цілодобового піклування про себе та дітей.

Спочатку було дуже страшно і не зрозуміло, як комунікувати з дитиною, щоб не нашкодити і не посіяти страх, тривогу. Я розумію, що я відповідальна перед дитиною, що я маю цей страх якимось подолати для того, щоб зберегти їй відчуття безпеки. Але й повсякденно дуже складно також. Почалося онлайн-навчання, треба було вирішувати питання щодо реєстрації і таке інше. І навіть у плані закупок виникали труднощі. Щоб потрапити у найближчий магазин, потрібне авто.

Дехто відновлює своє ментальне здоров'я долучаючись до психологічних груп підтримки у час війни. Інші намагаються знайти хобі чи займатися улюбленою справою.

Ті, хто працювали в Україні, намагаються продовжувати це робити. Насамперед вони шукають роботу на місці, щоб отримувати зарплату на рівні місцевих зарплат, бо

вартість життя в Україні і тут зовсім різна. Для того, щоб вижити тут і платити за рахунками, потрібно отримувати іншу зарплату. Потрібно працювати тут.

Ті з учасників та учасниць, які шукають роботу у нових країнах, пробують її знайти серед тих спеціальностей, які є близькими до того, чим вони займалися в Україні. Вони роблять це самостійно, надсилаючи своє резюме у компанії, де б хотіли працювати, або розповсюджуючи його серед нових знайомих на місці. Проте, вони розуміють, що є подвійно дискримінованими на ринку праці у країні свого перебування. По-перше, через конкуренцію з громадянами цієї країни, які є носіями мови і, найімовірніше, більш кваліфікованими. По-друге, через конкуренцію з людьми без інвалідності.

Один з учасників розповідає:

Я займаюся юриспруденцією – допуск до професії вищий, є своя система законодавства швейцарська, законодавство на німецькій мові.

Значно полегшує процес адаптації політика щодо людей з інвалідністю у європейських країнах, суспільне ставлення до інвалідності та інклюзивність середовища. Деякі з респондентів підкреслили, що їхня (само)ідентифікація змінилася після евакуації за кордон:

Після того, як я потрапив до Польщі, а потім – до Швейцарії, у мене з'явилося, на мій погляд, відчуття гідності.

Будь-яка адаптація до нових умов передбачає зіткнення з викликами, які потрібно подолати.

Чи не найперший виклик – це проблеми в комунікації з оточуючими через незнання чи недостатній рівень знання місцевої мови. Ще більше ускладнювали комунікацію карантинні обмеження, зокрема, носіння масок, які ще діяли в більшості країн на момент евакуації. Це заважало відстежувати артикуляцію, зчитувати слова та емоції під час розмови. Особливо гостро це відчували люди, які мають порушення слуху.

Декому складно розширити своє коло комунікації, хоча прагнення до цього є. Респондент, який має інвалідність внаслідок інтелектуальних порушень, зазначив, що в Україні відвідував програму денного догляду для людей з інвалідністю. Щось схоже він з батьками намагався знайти у країні перебування, та «туди їхати більше години». Тому зараз він спілкується лише з батьками та кількома знайомими, з якими евакуювався.

З'ясувалося також, що українці та українки з інвалідністю, які евакуювалися за кордон, зіткнулися з правовими колізіями щодо свого соціального захисту. За кордоном їх сприймають лише, як людей, які рятуються від війни. Вони отримують таку ж соціальну підтримку, як інші евакуйовані. Соціальне забезпечення потреб, які пов'язані з інвалідністю, не береться до уваги:

Біженці з інвалідністю, вони не мають жодної додаткової соціальної підтримки, порівняно з іншими біженцями. Ми поставлені в рівні умови з іншими людьми. Але для забезпечення нашої життєдіяльності потрібно трошки більше.

Ті, хто виїхали за кордон, вважають своє рішення правильним. Таким чином вони створили умови для безпеки та збереження ментального здоров'я для себе і своїх близьких, які теж евакуювалися.

Респондентам та респонденткам дослідження, які виїхали за кордон, важко оцінити свої плани на майбутнє. Частина з них збирається залишитися за кордоном, вважаючи європейське суспільство більш комфортним та сприятливим для себе:

“ Я буду намагатися інтегруватися у суспільство. Я буду шукати свої шляхи тут. Я люблю Україну, я люблю людей в Україні. Але мені там було дуже важко через прояви дискримінації.

Інші планують повертатися в Україну задля імплементації досвіду та знань, отриманих за кордоном:

“ Я хочу набратися в Німеччині позитивного досвіду і корисних речей, яких немає в Україні. І привезти це в Україну. Мені би хотілося долучитися до розробки, стратегічного планування відбудови України. До відбудови, де інклюзія – це буде не якась модна інфраструктурна фішка, а де це буде норма.

Досвід «діяча / діячки»

Я одразу вирішив, що я хочу сидіти просто так. Приходить до тями, так би мовити, просто нічого не роблячи. Я вирішив, що найкращий шлях відволіктися від всього цього жаху, який відбувається, це почати працювати.

(Учасник 15)

Коли говорять про війну чи надзвичайні ситуації, то людей з інвалідністю рідко репрезентують як діячів. Концепція активної участі та залученості людей з інвалідністю під час війни з'явилася під впливом використання правозахисної моделі інвалідності.

Концепція дієвості людей з інвалідністю під час війни з'являється в поодиноких дослідженнях²³, в основному, які стосуються недавніх воєнних конфліктів^{24;25}, дуже рідко – Другої світової війни²⁶.

Події агресії Російської Федерації проти України посилюють концепт дієвості людей з інвалідністю у кризових ситуаціях.

Усі учасники та учасниці дослідження так чи інакше активно включені у війну. Це спосіб відчувати свою причетність та важливість. Як зазначила одна респондентка:

Коли я почала діяти, я відчула себе знову людиною.

Люди з інвалідністю активізувалися у різних сферах. Чи не найбільше з них зайнялися волонтерською діяльністю.

- Вони сортували та доставляли гуманітарну допомогу:

Я доставляла гуманітарні вантажі на окуповані території.

- займалися евакуацією людей:

Я зайнялась евакуацією людей з Донецької і Луганської областей.

23. Grove S., Grove N., Myerscough T. (2010) Intellectual Disability and War: Issues for Consideration. Journal on Developmental Disabilities, V.16 N.1, p. 85-93.

24. Bruun, F. J. (1995) Hero, beggar, or sports star? Negotiating the identity of the disabled person in Nicaragua. In B. Ingstad & S. Reynolds Whyte (Eds.), Disability and Culture (pp. 196-200). CA: University of California Press.

25. French, S. (1994). On equal terms: Working with disabled people. Oxford: Butterworth-Heinemann.

26. Whitney, E. A., & MacIntyre, E. M. (1944). War record of Elwyn boys. American Journal of Mental Deficiency, 49, 80-85.

- готували їжу, знаходили необхідні контакти та речі, донатили Збройним силам України і благодійним ініціативам, допомагали тим, хто потребував:

“ Дуже багато літніх людей, людей з інвалідністю, які проживають у мікрорайонах, що обстрілюються, не змогли евакуюватися. Я їм допомагаю. Я їм то їсти принесу, то води дам.

- Інші почали використовувати свої професійні знання та вміння для допомоги іншим. До прикладу, створили ефективні інформаційні канали для поширення місцевих новин:

“ Я створив телеграм-канал «Миколаївка 24/7», який розповідав аудиторії Миколаєва, де можна отримати допомогу, яку можна отримати допомогу, яким чином можна отримати і як її можна надати.

- Деякі надавали юридичні консультації та підтримку:

“ Я підключився до правозахисної діяльності. Допомагав людям, які зазнали переслідування на окупованих територіях. А зараз більше допомагаю швейцарській організації децю адаптувати їхнє законодавство до викликів, пов'язаних з новим міграційним потоком.

Одному з респондентів вдалося створити мережу юристів, які консультують людей щодо перетину кордону, способів евакуації, продовження інвалідності, отримання засобів реабілітації.

Одна учасниця дослідження ризикувала власним здоров'ям та життям, приєднуючись до проукраїнських мітингів на вже окупованій території України:

“ Я була на усіх проукраїнських мітингах весь той час, що перебувала в Херсоні. На одному мітингу російські військові стріляли в повітря, коли була просто мирна хода. Вони під'їхали на БТРі і почали стріляти в повітря.

Завдяки дієвості люди з інвалідністю стають включеними у процес (про)життя війни, а отже – перемоги. Вони висловлюють бажання приєднатися до відновлення України:

Я хочу, щоб мій досвід, набутий за ці роки, був застосований і був корисним саме у відновленні, відродженні України, яке буде зараз відбуватися.

Це може стати нагодою формування справді переродженого інклюзивного українського суспільства.

Висновки

Війна показує нам історії героїзму, мужності, виживання, втрат та усього спектру переживань людей з інвалідністю.

Аналіз отриманих даних вказав на те, що люди з інвалідністю під час агресії Росії проти України отримують водночас різні досвіди. Вони є жертвами війни, вони рятуються від війни і вони стають активними діячами під час війни.

Очевидним є те, що люди з інвалідністю мають відмінні ризики, викликані війною, аніж люди без інвалідності. Під час війни люди з інвалідністю зустрічаються з низкою викликів, пов'язаних із доступом до інформації, доступністю місць для укриття, забезпеченням базових потреб, підтримуванням відповідного стану здоров'я, складнощами евакуації на кожному з її етапів.

Виклики, з якими зіткнулися люди з інвалідністю під час початкової фази агресії Російської Федерації проти України, вказали, зокрема, на обмежену спроможність системи соціального захисту людей з інвалідністю в умовах, що склалися.

Порятунок під час війни взяли на себе самі люди з інвалідністю. Окрім цього, вони намагаються рятувати й інших людей, котрі постраждали від агресії Російської Федерації проти України. Чи не вперше в історії війн люди з інвалідністю стають активними діячами у час війни.

Це формує мета-наративи про інвалідність та війну в іншому ракурсі. І може відкрити дискусію щодо важливості залучення та внеску людей з інвалідністю до відбудови соціальних структур у повоєнний час в Україні.

Громадська організація людей з інвалідністю «Fight For Right/Боротьба за права», в межах гранту «Від дискримінації до інклюзії: просування права на працю для всіх людей з інвалідністю в Україні» наданого проєктом «Посилення доступу до правосуддя через несудові механізми правового захисту для потерпілих від дискримінації, злочинів на ґрунті ненависті та мови ворожнечі у країнах Східного партнерства» протягом травня 2022 року провела дослідження досвідів людей з інвалідністю під час початкової фази агресії Росії проти України. Метою дослідження було вивчення повсякденних досвідів людей з різним типом інвалідності, зокрема, досвіду «жертви війни», «рятування від війни», «діяча / діячки».

**FIGHT
FOR
RIGHT**

УКР

Держави-учасниці Європейського Союзу вирішили поєднати свої знання, ресурси та долі. Разом вони побудували простір стабільності, демократії та сталого розвитку, водночас утверджуючи культурне розмаїття, толерантність та індивідуальні свободи. Європейський Союз прагне розділити свої досягнення та цінності з країнами та людьми за межами своїх кордонів.

www.europa.eu

Рада Європи є провідною організацією із захисту прав людини на континенті. Вона нараховує 46 держав-членів, включно з усіма державами-членами Європейського Союзу. Усі держави-члени Ради Європи приєдналися до Європейської конвенції з прав людини – договору, спрямованому на захист прав людини, демократії та верховенства права. Європейський суд з прав людини здійснює нагляд за виконанням Конвенції у державах-членах.

www.coe.int

Співфінансується
Європейським Союзом

Європейський Союз

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Співфінансується
та впроваджується
Радою Європи